ZAMONAVIY O'ZBEK TILIDA NEOLOGIZMLARNING PAYDO BO‘LISHI VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Odamova Hovvajon Xasanboyevna
Osiyo Xalqaro Universiteti Xorazm filiali
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek tilida neologizmlarning paydo bo‘lish jarayoni, ularning asosiy manbalari hamda funksional-uslubiy xususiyatlari lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda neologizmlarning ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-texnik va madaniy omillar ta’sirida shakllanishi, ichki va tashqi manbalar asosida yuzaga kelishi yoritiladi. Shuningdek, leksik va semantik neologizmlarning o‘zbek tili tizimiga moslashuvi, nutq uslublarida qo‘llanish doirasi va til boyishidagi o‘rni ilmiy misollar asosida ochib beriladi. Maqola zamonaviy til taraqqiyoti jarayonlarini anglashda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: neologizm, zamonaviy o‘zbek tili, leksik yangilanish, semantik neologizm, til taraqqiyoti, funksional xususiyat.

Zamonaviy o‘zbek tili doimiy rivojlanish va yangilanish jarayonida bo‘lib, bu holat jamiyat hayotidagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnik va madaniy o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Til – jamiyatning tirik ko‘zgusi bo‘lib, undagi har qanday yangilik, avvalo, leksik qatlamda o‘z aksini topadi. Ayniqsa, neologizmlar – yangi so‘z va atamalarning paydo bo‘lishi zamonaviy til taraqqiyotining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek tilida neologizmlarning paydo bo‘lish sabablari, ularning asosiy manbalari, shakllanish yo‘llari hamda funksional xususiyatlari keng ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

Neologizm (yunoncha “neos” – yangi, “logos” – so‘z) termini tilshunoslikda tilda nisbatan yaqinda paydo bo‘lgan, yangilik belgisini saqlab turgan so‘z, so‘z birikmasi yoki ma’no birliklarini anglatadi. Neologizmlar jamiyat ehtiyojidan kelib chiqib yaratiladi va dastlab cheklangan doirada qo‘llanadi, keyinchalik esa umumxalq leksikasiga singib ketishi yoki aksincha, iste’moldan chiqib ketishi mumkin.

Zamonaviy tilshunoslikda neologizmlar ikki asosiy turga ajratiladi: leksik neologizmlar va semantik neologizmlar. Leksik neologizmlar yangi shaklga ega bo‘lgan so‘zlar bo‘lsa (masalan, “bloger”, “startap”), semantik neologizmlar esa avvaldan mavjud so‘zning yangi ma’noda qo‘llanishidir (masalan, “platforma” so‘zining raqamli muhitdagi ma’nosi).

Neologizmlarning yuzaga kelishida bir qator omillar muhim rol o‘ynaydi:

Birinchidan, ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar. Mustaqillik yillarida davlat boshqaruvi, huquqiy tizim, siyosiy institutlar bilan bog‘liq yangi tushunchalar paydo

bo‘ldi. Natijada “fuqarolik jamiyati”, “ommaviy axborot vositalari”, “saylov kampaniyasi” kabi neologizmlar shakllandi.

Ikkinchidan, ilmiy-texnik taraqqiyot. Axborot texnologiyalari, sun’iy intellekt, raqamli iqtisodiyot sohalaridagi rivojlanish “onlayn”, “ilova”, “sun’iy intellekt”, “kiberxavfsizlik” kabi yangi birliklarning tilga kirib kelishiga sabab bo‘ldi.

Uchinchidan, globalizatsiya va til aloqalari. Xorijiy tillar, ayniqsa ingliz tilining ta’siri natijasida ko‘plab o‘zlashma neologizmlar paydo bo‘lmoqda. Bunday so‘zlar dastlab o‘zlashma shaklda kirib kelib, keyinchalik o‘zbek tilining fonetik va grammatik qonunlariga moslashadi [1].

Zamonaviy o‘zbek tilidagi neologizmlarni kelib chiqish manbalariga ko‘ra quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

Ichki imkoniyatlar asosida yasalgan neologizmlar. Bular affiksatsiya, qo‘shma so‘zlar va qisqartmalar orqali hosil qilinadi: “raqamlashtirish”, “o‘zini o‘zi band qilish”, “xalqaro reyting”.

O‘zlashma neologizmlar. Asosan ingliz, rus va boshqa tillardan kirib kelgan: “marketing”, “menedjer”, “brending”.

Aralash neologizmlar. O‘zbek va xorijiy elementlar qo‘shilishi orqali yasaladi: “onlayn-dars”, “media-loyiha”.

Zamonaviy o‘zbek tilida neologizmlar bir necha asosiy usullar orqali shakllanadi va bu jarayon tilning ichki imkoniyatlari hamda jamiyat ehtiyojlari bilan bevosita bog‘liqdir. Eng samarali usullardan biri affiksatsiya bo‘lib, u orqali yangi so‘zlar faol ravishda yasaladi. Masalan, innovatsiya asosida hosil bo‘lgan innovatsion, raqam so‘zidan yasalgan raqamli kabi birliklar zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik jarayonlarni ifodalashda keng qo‘llanmoqda.

Neologizmlar hosil qilishning yana bir muhim yo‘li kompozitsiya, ya’ni ikki yoki undan ortiq so‘zning qo‘shilishi orqali yangi leksik birlik yaratishdir. Bunga elektron hukumat, axborot xavfsizligi, raqamli ta’lim kabi birikmalar misol bo‘la oladi. Bunday neologizmlar murakkab tushunchalarni ixcham va aniq shaklda ifodalash imkonini beradi.

Zamonaviy nutqda qisqartmalar ham muhim o‘rin egallaydi. Qulaylik va ixchamlikni ta’minlash maqsadida yaratilgan OAV (ommaviy axborot vositalari), AKT (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari) kabi birliklar rasmiy, ilmiy va publitsistik uslublarda keng qo‘llanmoqda. Shuningdek, semantik kengayish hodisasi ham neologizmlar shakllanishining muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Bunda avvaldan mavjud bo‘lgan so‘z yangi ma’noda ishlatiladi. Masalan, tarmoq so‘zi an’anaviy ma’nosidan tashqari, bugungi kunda internet tizimini anglatishda faol qo‘llanilmoqda.

Neologizmlar zamonaviy o‘zbek tilida bir qator muhim funksiyalarni bajaradi. Eng avvalo, ular nomlash (nominativ) funksiyasini bajarib, jamiyatda paydo bo‘layotgan yangi tushuncha va hodisalarga nom beradi. Bu neologizmlarning eng

asosiy va yetakchi vazifasidir. Shu bilan birga, kommunikativ funksiyasi orqali muloqot jarayonida zamonaviy tushunchalarni tez, aniq va tushunarli ifodalashga xizmat qiladi. Ayrim neologizmlar esa ekspressiv funksiyaga ega bo‘lib, nutqqa ta’sirchanlik, yangilik va zamonaviylik ruhini olib kiradi. Bundan tashqari, ijtimoiy-madaniy funksiyasi orqali neologizmlar jamiyatdagi yangilanishlar, qadriyatlar tizimi va dunyoqarashdagi o‘zgarishlarni aks ettirib, tilning ijtimoiy hayot bilan uzviy bog‘liqligini namoyon etadi.

Neologizmlar turli nutq uslublarida turlicha darajada qo‘llanadi. Ilmiy va rasmiy uslubda terminologik neologizmlar ustun bo‘lsa, publitsistik va og‘zaki nutqda ekspressiv va baholovchi neologizmlar ko‘proq uchraydi. Badiiy adabiyotda esa muallif neologizmlari obrazlilik va individual uslubni yaratishga xizmat qiladi.

Har qanday neologizm til tizimiga kirib kelgach, muayyan bosqichlardan o‘tadi. Dastlab u yangilik belgisi bilan ajralib turadi, keyinchalik esa ommalashib, lug‘atlarga kiritiladi. Ayrim neologizmlar esa vaqt o‘tishi bilan eskiradi yoki faqat ma’lum soha doirasida saqlanib qoladi [4].

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o‘zbek tilida neologizmlar til taraqqiyotining muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. Ular jamiyat hayotidagi yangiliklarni ifodalash, tilning boyishi va funksional imkoniyatlarining kengayishiga xizmat qiladi. Neologizmlarning paydo bo‘lishi va faol qo‘llanilishi o‘zbek tilining zamonaviy ehtiyojlarga moslashayotganini ko‘rsatadi. Shu bois, neologizmlarni ilmiy jihatdan o‘rganish, ularni me’yorlashtirish va to‘g‘ri qo‘llash masalalari bugungi tilshunoslik oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Iskandarova Sh. Zamonaviy o‘zbek tilida leksik yangilanish jarayonlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
2. G‘ulomov A., Ne’matov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2013.
3. Karimov S. Globallashuv va til taraqqiyoti masalalari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2019.